

Μνήμων

Τόμ. 25 (2003)

Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (14ος-15ος Αϊ.)

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.766](https://doi.org/10.12681/mnimon.766)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ Κ. (2003). Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ (14ος-15ος Αϊ.). *Μνήμων*, 25, 9-33.

<https://doi.org/10.12681/mnimon.766>

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ

Η ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΎΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ
ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΟ-ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
(14ος-15ος ΑΙ.)

Σε αρκετές περιπτώσεις ο τίτλος και μόνο μιας ιστορικής μελέτης μπορεί να δείξει πολλά από ιστοριογραφικής πλευράς, σχετικά με τους προσανατολισμούς του συγγραφέα και την αντίληψή του για το θέμα που πραγματεύεται μέσα στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η πρόσφατα δημοσιευμένη μελέτη του W. C. Jordan: *Η Μεγάλη Πείνα: Η Βόρεια Ευρώπη στις αρχές του 14ου αιώνα*.¹ Ο υπότιτλος είναι ενδεικτικός της σημασίας που αποδίδει ο συγγραφέας στο συγκυριακό φαινόμενο που μελετά, αφού το θεωρεί ως το σημαντικότερο γεγονός της ιστορίας της βόρειας Ευρώπης σε εκείνη τη χρονική περίοδο. Πέραν όμως της άποψης του συγκεκριμένου συγγραφέα για το θέμα που πραγματεύεται και της τυχόν υποκειμενικότητας που μπορεί να τη διακρίνει, ο τίτλος της παραπάνω μελέτης είναι ενδεικτικός της έμφασης που έχει δοθεί από την ιστοριογραφία της δυτικής και βόρειας Ευρώπης στη μεγάλη δημογραφική κρίση του 14ου και 15ου αιώνα, είτε στο πλαίσιο συνολικής διαπραγμάτευσης είτε με έμφαση σε επιμέρους στοιχεία της κρίσης αυτής.

Τα γενικά χαρακτηριστικά της δημογραφικής κρίσης, ιδίως όσον αφορά στη δυτική και βόρεια Ευρώπη, είναι γνωστά και μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: οι απαρχές της κρίσης τοποθετούνται στη λήξη, κατά τις αρχές του 14ου αιώνα, της αυξητικής δυναμικής που χαρακτήριζε την κίνηση του ευρωπαϊκού πληθυσμού για τέσσερις αιώνες, καθώς η πληθυσμιακή οροφή έφτασε στα όρια των δυνατοτήτων της αγροτικής παραγωγής για τη διατροφή των ανθρώπων.

Το κείμενο που ακολουθεί βασίζεται σε ανακοίνωση που εκφωνήθηκε κατά την 7η Επιστημονική Συνάντηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Άγιος Νικόλαος, Απρίλιος 2002).

1. W. C. Jordan, *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton NJ 1998.

Έκτοτε αρχίζει μία κάμψη που επιδεινώνεται δραματικά λόγω της επίδρασης εξωγενών παραγόντων όπως οι σιτοδείες (έντονες στην περίοδο 1315-1322, που με τη σειρά τους οφείλονται είτε σε κλιματικές αλλαγές είτε στην εξάντληση του εδάφους), ο πόλεμος και οι επιδημίες της πανώλης (ο «μαύρος θάνατος») που μετά το πρώτο ξέσπασμα της περιόδου 1348-1350 καθίσταται ενδημική και πλήττει κατ' επανάληψη τις ευρωπαϊκές χώρες. Άμεση συνέπεια των παραπάνω ήταν η γενική μείωση του πληθυσμού, κατά περιοχές ιδιαίτερα έντονη, και η εγκατάλειψη χωριών (*wüstungen*) ιδιαίτερα στις λιγότερο εύφορες περιοχές. Η ανάκαμψη επέρχεται μόλις στα τέλη του 15ου αιώνα, οπότε η κίνηση του πληθυσμού ξαναμπάνει σε ανοδική τροχιά (ίσως λόγω των καλύτερων διατροφικών δυνατοτήτων που είχε πλέον ο πληθυσμός μετά τη μείωση που είχε υποστεί).²

Επιπλέον, η δημογραφική κρίση είχε σοβαρές οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις. Η φθορά του πληθυσμού συμβαδίζει με την πτώση των εισοδημάτων της κυρίαρχης φεουδαρχικής τάξης και εντάσσεται στο πλαίσιο των σύνθετων και συνδεδεμένων μεταξύ τους φαινομένων που σηματοδοτούν τη λεγόμενη (κρίση του φεουδαλισμού). Οι επακόλουθες δομικές μεταβολές συνίστανται, στο οικονομικό πεδίο, στην επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ενώ στο πολιτικό πεδίο στην ισχυροποίηση των μοναρχιών και τη γέννηση του λεγόμενου απολυταρχικού κράτους.³

Με δεδομένη την ευρεία γεωγραφική έκταση στην οποία παρατηρείται το φαινόμενο της δημογραφικής κρίσης, ή της επίδρασης κάποιων από τους εξωγενείς παράγοντες φθοράς του πληθυσμού, που ξεπερνά κατά πολύ τον ευρωπαϊκό χώρο προσδίδοντας στα γεγονότα αυτά το στοιχείο της καθολικότητας, είναι φυσικό να αναζητά κανείς όψεις των φαινομένων αυτών και στο χώρο

2. W. Abel, *Die Wüstungen des Ausgehenden Mittelalters*, β' έκδ., Στουτγκάρδη 1955· J. N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, 2 τ., Παρίσι 1975-1976· Elisabeth Carpentier, «Autour de la Peste Noire: Famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle», *Annales E.S.C.* 17 (1962) 1062-1092· G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval (France, Angleterre, Empire IXe-XVe siècles)*, τ. II, Παρίσι 1977 [1962] (ιδίως σ. 177-201)· W. C. Jordan, *The Great Famine*, ό.π.· N. J. G. Pounds, *An Economic History of Medieval Europe*, Λονδίνο 1974 (ιδίως σ. 150-163, 440-487)· G. Utterström, «Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History», *Scandinavian Economic History Review* 3/1 (1955) 3-47· P. Ziegler, *The Black Death*, Harmondsworth 1970.

3. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, Λονδίνο 1979 [1974], σ. 15· G. Bois, *The Crisis of Feudalism: Economy and Society in Eastern Normandy c. 1300-1500*, Καίμπριτζ 1984 [Παρίσι 1976], σ. 407· I. Wallerstein, *The Modern World System. I. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, Νέα Υόρκη 1974, σ. 21-39.

ενδιαφέροντος της ελληνικής ιστοριογραφίας.⁴ Πράγματι, η στοιχειώδης έστω γνώση της ιστορίας του χώρου αυτού κατά τη μεταβατική περίοδο του 14ου και 15ου αιώνα αποκαλύπτει μία σειρά από χαρακτηριστικά της δημογραφικής κρίσης ή περιπτώσεις φθοράς του πληθυσμού. Παρόλα αυτά, η επισκόπηση της ιστοριογραφίας της περιόδου, που λόγω της μεταβατικότητάς της αποτελεί αντικείμενο και της μεσαιωνικής (ή βυζαντινής) και της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, δείχνει ότι μία διαπραγμάτευση του στοιχείου της δημογραφικής κρίσης απουσιάζει από το σύνολο των γενικών ιστοριών που αναφέρονται στην εποχή εκείνη. Σε καμία από τις γενικές ιστορίες ή τα εγχειρίδια της περιόδου δεν υπάρχει αναφορά στη δημογραφική κρίση ως διακριτού και κεντρικού ζητήματος της ιστορίας της περιόδου, ούτε συνολική διαπραγμάτευσή της, παρά μόνο η επισήμανση κάποιων επιμέρους χαρακτηριστικών και όψεων της κρίσης, είτε ως απλή αναφορά είτε ως εκτενέστερη διαπραγμάτευση.

Ειδικότερα, στα εγχειρίδια βυζαντινής ιστορίας που καλύπτουν την περίοδο του 14ου και 15ου αιώνα, οι μόνες αναφορές σε κάποιο από τα χαρακτηριστικά της δημογραφικής κρίσης μπορούν να βρεθούν στα έργα των Vasiliev, Ostrogorski και Treadgold (η πλέον πρόσφατα δημοσιευμένη από τις γενικές ιστορίες του Βυζαντίου) και αφορούν την πρώτη, πανδημική εκδήλωση της πανώλης, που στη βυζαντινή επικράτεια και την ευρύτερη περιοχή λαμβάνει χώρα το 1347-1348. Ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω συγγραφείς διαπραγματεύονται το θέμα της επιδημίας, το μόνο από τα στοιχεία της δημογραφικής κρίσης για το οποίο γίνεται λόγος στο έργο τους, διαφέρει σημαντικά. Οι Vasiliev και Ostrogorski απλά αναφέρουν το γεγονός στη σειρά εξιστόρησης των συμβάντων της εποχής.⁵ Ο Treadgold, από την άλλη μεριά, δεν αρκείται στην απλή εξιστόρηση του γεγονότος, αλλά το αξιολογεί ως το καθοριστικό αίτιο

4. Ο λόγος περί «ελληνικού χώρου» όταν αναφερόμαστε σε εποχές προγενέστερες της ίδρυσης του σύγχρονου ελληνικού κράτους είναι εννοιολογικά προβληματικός. Μπορεί να αφορά στο χώρο που καλύπτει η επικράτεια της σημερινής Ελλάδας (με αυτή την έννοια χρησιμοποιείται και στο παρόν άρθρο) ή στο χώρο που χαρακτηρίζεται από την παρουσία του ελληνικού στοιχείου σε υπολογίσιμους αριθμούς. Έτσι, είναι ίσως ακριβέστερο να γίνεται λόγος για «χώρο ενδιαφέροντος της ελληνικής ιστοριογραφίας», προσδιορισμός που συνθέτει τις διακριτές έννοιες της «ιστορίας της Ελλάδας» και της «ιστορίας των Ελλήνων». Εννοείται ότι έννοιες όπως «Έλληνες» και «ελληνικό στοιχείο» πρέπει να νοσηματοδοτούνται με κριτήριο τις ιδιαίτερες ιστορικές προϋποθέσεις που ισχύουν ανά εποχή, ώστε να μην αναπαράγεται η ανιστορική αντίληψη της «ελληνικότητας» ως κάτι συνεχές και αμετάβλητο, καθώς και να τονίζεται η παράλληλη παρουσία άλλων εθνοτικών στοιχείων, συχνά σε πολύ μεγαλύτερους αριθμούς από το ελληνικό, στον ίδιο χώρο κατοίκησης.

5. A. A. Vasiliev, *Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, 324-1453*, μετάφρ. Δ. Σαβράμης, Αθήνα 1953 [Madison WI (β' έκδ.) 1952], σ. 776-779· G. Ostrogorski, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μετάφρ. Ι. Παναγόπουλος, τ. Γ', Αθήνα 1981, σ. 223 (η αναφορά του Ostrogorski στο γεγονός της πανώλης περιορίζεται σε τέσσερις σειρές κειμένου).

ανατροπής του ανορθωτικού προγράμματος του Ιωάννη ΣΤ΄ Καντακουζηνού μετά την πρόσφατη επικράτησή του στον καταστρεπτικό εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1342-1347.⁶ Ουσιαστικά ο Treadgold επαναλαμβάνει στην περίπτωση αυτή την ανάλογη άποψη που διατυπώνει για την επιδημία της εποχής του Ιουστινιανού (541 κ.εξ.), δηλαδή, ότι οι επιπτώσεις της επιδημίας υπήρξαν ο κύριος παράγοντας εξασθένησης των προοπτικών ανόρθωσης του κράτους. Στην περίπτωση του 1347, η συμβολή της επιδημίας στην επιδείνωση της κατάστασης του βυζαντινού κράτους μάλλον υπερεκτιμάται και δεν βασίζεται σε στέρεα εμπειρικά δεδομένα, αφού οι πηγές δεν δίνουν σαφείς πληροφορίες για το μέγεθος και το εύρος της φθοράς του πληθυσμού που προκλήθηκε, ούτε για το αν η επιδημία έπληξε με την ίδια οξύτητα το σύνολο της τότε βυζαντινής επικράτειας.⁷

Η διαπραγματεύση της ίδιας περιόδου στις γενικές μελέτες νεοελληνικής ιστορίας προβάλλει έντονα το στοιχείο της δημογραφικής αναστάτωσης και της φθοράς του πληθυσμού, αποδίδοντάς το όμως αποκλειστικά σε πολεμικά αίτια και μάλιστα στην οθωμανική κατάκτηση. Παρά τις γνωστές ιδεολογικές και επιστημολογικές διαφορές τους, συγγραφείς όπως ο Απόστολος Βακαλόπουλος και ο Νίκος Σβωρόνος παρουσιάζονται να έχουν την ίδια ακριβώς αντίληψη για

6. Είναι ενδεικτικός ο τίτλος του υποκεφαλαίου στο οποίο εξιστορούνται και αξιολογούνται τα σχετικά με την επιδημία: «Plague and Collapse». W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford CA 1997, σ. 771-774. Στο κείμενο του παραπάνω συγγραφέα διαβάζουμε: «Προς το τέλος της άνοιξης, και ενώ ο Ιωάννης ΣΤ΄ προετοίμαζε την εκστρατεία κατά του Ντουσάν, στην Κωνσταντινούπολη ξέσπασε επιδημία βουβωνικής πανώλης (...) Αν υποθέσουμε ότι η αρχική εκδήλωση της επιδημίας στο Βυζάντιο αφάνισε το ένα τρίτο του πληθυσμού, όπως έγινε σε μέρη της Δυτικής Ευρώπης, τότε η καταστροφή που θα είχε επιφέρει στο ανθρώπινο δυναμικό, τους πόρους και την οικονομία της αυτοκρατορίας πρέπει να ήταν τέτοια που μπροστά της οι επιπτώσεις του εμφυλίου πολέμου ήταν τελείως ασήμαντες», ό.π., σ. 773.

7. Οι βυζαντινές πηγές μάλιστα δεν αναφέρουν τίποτα το συγκεκριμένο για τις επιπτώσεις της επιδημίας σε οποιαδήποτε επιμέρους περιοχή του βυζαντινού κράτους, με εξαίρεση τη Θεσσαλία, για την οποία πληροφορούμαστε ότι ο θάνατος του διοικητή της Ιωάννη Αγγέλου λόγω της ασθένειας διευκόλυνε την κατάκτησή της από τους Σέρβους (μπορούμε να υποθέσουμε ότι εκτός από το διοικητή, θύματα της επιδημίας υπήρξε και μεγάλο μέρος του πληθυσμού, όπως και του στρατού, με αποτέλεσμα να εξασθενήσει η άμυνα της επαρχίας). Βλ. Καντακουζηνός, τ. Γ΄, σ. 49-53. Οι μαρτυρίες ιταλικών πηγών που αναφέρουν την απώλεια, κατά την επιδημία, του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης κρίνονται βάσιμα ως υπερβολικές. Βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης: εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σ. 85. Από την άλλη, βενετικές πηγές μας δείχνουν την υπολογίσιμη φθορά του πληθυσμού σε βενετοκρατούμενα μέρη, όπως η Κρήτη, η Εύβοια και η περιφέρεια της Μεθώνης και της Κορώνης. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, σ. 63-67· Κ. Κωστής, ό.π., σ. 307-308.

τη δημογραφική κρίση της περιόδου και να την προσλαμβάνουν ως «εξασθένιση του ελληνισμού από τις ενέργειες του κατακτητή». Προβάλλουν έτσι την εικόνα της εξόντωσης, των βίαιων μετακινήσεων και αναγκαστικών εξισλαμισμών, του παιδομαζώματος, καθώς και της φυγής του ντόπιου πληθυσμού, και ειδικότερα των Ελλήνων, προς τα βενετοκρατούμενα μέρη, την Ιταλία και τα ορεινά, λόγω του πολέμου, της βίαιης συμπεριφοράς και της καταπίεσης από τη μεριά των Οθωμανών κατακτητών.⁸ Αν και δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι τα παραπάνω συνέβησαν, σε διαφορετικό βαθμό έντασης κατά περιοχή, η γενίκευση, η αντίληψη ότι μόνο ο πόλεμος και η βίαιη και καταπιεστική συμπεριφορά των κατακτητών εξηγούν τη φθορά του πληθυσμού, καθώς και η εντύπωση της ερήμωσης και της εξάλειψης του ντόπιου πληθυσμού σε μεγάλη έκταση, δεν ανταποκρίνονται στα ιστορικά δεδομένα της εποχής. Επιπλέον, οι παραπάνω συγγραφείς δεν αναφέρονται σε κανέναν άλλο παράγοντα φθοράς του πληθυσμού, ούτε καν στον πλέον εμφανή της εποχής εκείνης, δηλ. στις επιδημίες.

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι στα γενικά ιστοριογραφικά έργα της περιόδου το φαινόμενο της δημογραφικής κρίσης δεν αντιμετωπίζεται συνολικά, ως ένα βασικό ιστορικό δεδομένο της εποχής, και όποτε προκύπτει η ανάγκη επισήμανσης του στοιχείου της φθοράς του πληθυσμού, αυτό αποδίδεται μέσα από το πρίσμα της μονιστικής αντίληψης, με την υπερπροβολή ενός μόνο αιτιακού παράγοντα, της πανώλης στην περίπτωση του Treadgold, του πολέμου και της βίας του κατακτητή στην περίπτωση των Βακαλόπουλου και Σβορώνου. Σε σχέση με τις παραπάνω μονιστικές θεωρήσεις, μπορεί να επισημανθεί εδώ ότι η δημογραφική κρίση είναι ένα σύνθετο φαινόμενο που διαμορφώνεται μέσα από την επίδραση σειράς παραγόντων, είτε ενδογενών που αφορούν σε εγγενή χαρακτηριστικά της κοινωνίας που επιδρούν στις συνθήκες ζωής, είτε εξωγενών όπως ο πόλεμος, οι σιτοδείες και οι επιδημίες.

Πληρέστερη και αναλυτικότερη εξέταση διαφόρων όψεων της δημογραφικής κρίσης έχει πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο ειδικότερων μελετών, δημογραφικού προσανατολισμού, που λόγω του μικρού ακόμη αριθμού τους μπορούν να

8. Α. Ε. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Α', *Αρχές και διαμόρφωσή του*, Θεσσαλονίκη 1961 (ιδίως σ. 26-34, 95-128, 217), τ. Β', *Τουρκοκρατία, 1453-1669*, *Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη 1976 (ιδίως σ. 41-48, 51-89, 95-157)· του ίδιου, *Νέα Ελληνική Ιστορία (1204-1975)*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 20-21, 25-31, 58-65· Ν. Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα 1976, σ. 37-43. Από τα στοιχεία φθοράς του πληθυσμού που προβάλλονται παραπάνω ιδιαίτερη κριτική έχει δεχτεί ο «μύθος» της φυγής στα ορεινά. Βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας: Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Πρακτικά του Ελληνογαλλικού Συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984, Αθήνα 1988, σ. 203-205.

χαρακτηριστούν πρωτοποριακές, όπως του Βασίλη Παναγιωτόπουλου, που διερευνά στο μέγιστο δυνατό βαθμό με βάση τις διαθέσιμες πηγές τη δημογραφική κατάσταση της Πελοποννήσου από το 13ο έως και το 18ο αιώνα, και της Αγγελικής Λαΐτου-Θωμαδάκη, που επιδιώκει να διαγνώσει τις τάσεις της δημογραφικής κίνησης στη βυζαντινή ύπαιθρο κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα.⁹ Πολύ πρόσφατες επίσης είναι οι μελέτες που εξετάζουν συνολικά το φαινόμενο των επιδημιών της πανώλης στο χώρο ενδιαφέροντος της ελληνικής ιστοριογραφίας.¹⁰

Σε σχέση λοιπόν με την ανάγκη ιστορικής διαπραγμάτευσης του μεγάλου αυτού ζητήματος, το πρώτο και βασικό δεδομένο που είναι απαραίτητο να λαμβάνεται υπόψη είναι οι κίνδυνοι της γενίκευσης. Η έκταση της δημογραφικής κάμψης και η ένταση της επίδρασης των παραγόντων φθοράς του πληθυσμού μπορεί να διαφέρουν σε μεγάλο βαθμό από περιοχή σε περιοχή.¹¹ Αυτό σημαίνει ότι η συνολική αξιολόγηση του φαινομένου της δημογραφικής κρίσης δεν μπορεί να επιχειρηθεί πριν από τη διεξαγωγή σειράς τοπικά εστιασμένων ερευνών, που θα επιτρέψει τη διάκριση των κατά περίπτωση ειδικών συνθηκών, παρόλο που με τη συνθετική διαπραγμάτευσή τους σε στέρεη βάση εμπειρικών δεδομένων.

Όπως μας δείχνει το πρότυπο του Παναγιωτόπουλου,¹² η επαρκής διερεύνηση του ζητήματος οφείλει να εκτείνεται σε ευρύ χρονικό πεδίο και να καλύπτει ολόκληρη την κρίσιμη περίοδο του 14ου και του 15ου αιώνα, λαμβάνοντας υπόψη και τις τάσεις κίνησης του πληθυσμού κατά τις αρχές του 16ου αιώνα, που με βάση την εμπειρία από τις δυτικοευρωπαϊκές περιπτώσεις μπο-

9. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π.: Αγγελική Λαΐτου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγγελά Κάσδαγλη, Αθήνα 1987 [Princeton NJ 1977]. Η δημογραφική διερεύνηση της Λαΐτου περιορίζεται τοπικά (στη Χαλκιδική) και χρονικά (στην περίοδο τέλη 13ου αι. - 1341) λόγω των ορίων που τίθενται από τη διαθεσιμότητα των πηγών.

10. Marie-Hélène Congourdeau, «Pour une étude de la peste noire à Byzance», στο *Ευρυχία: mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, τ. Α', Παρίσι 1998, σ. 149-163· Κ. Κωστής, ό.π. Για μία παλαιότερη τοπικά εστιασμένη μελέτη βλ. Θ. Ε. Δετοράκης, «Η πανώλης εν Κρήτη: Συμβολή εις την ιστορίαν των επιδημιών της νήσου», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 21 (1970-71) 118-136.

11. Αναφερόμενοι στο παράδειγμα της Εύβοιας, ως χαρακτηριστικής περίπτωσης χώρου ευρείας αλβανικής εγκατάστασης, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το μεγάλο ποσοστό αλβανικού πληθυσμού, που καταγράφεται στο παλαιότερο οθωμανικό κατάστιχο της περιοχής (1474), δείχνει την έντονη φθορά του παλαιότερου πληθυσμού (βλ. το δημοσιευμένο κείμενο του καταστίχου: Evangelia Balta, *L'Eubée à la fin du XVe siècle*, Αθήνα 1989). Σε άλλες περιοχές όμως του ελληνικού χώρου είχε συμβεί τόσο εκτενής φθορά του παλαιότερου πληθυσμού;

12. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π.

ρούμε να θεωρούμε ως εποχή ανάκαμψης και αντιστροφής των πτωτικών ή στατικών τάσεων. Όπως είναι φυσικό, προκύπτουν μεθοδολογικά προβλήματα που οφείλονται στο μεταβατικό χαρακτήρα της περιόδου και στην έλλειψη ή ανεπάρκεια των πηγών. Εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν είναι αυτά που προκύπτουν από την ακαδημαϊκή διάκριση μεταξύ βυζαντινολόγων και νεοελληνιστών ιστορικών, αφού η μελέτη της εποχής στο πλήρες χρονικό της εύρος προϋποθέτει την αξιοποίηση των επιστημονικών εφοδίων αμφοτέρων των κλάδων. Επιπλέον, το πλουσιότερο και ογκωδέστερο σώμα πληροφοριών που μπορούν να αξιοποιηθούν σε μία δημογραφική μελέτη αυτού του χώρου παρέχεται από τα οθωμανικά κατάστιχα καταχώρισης φορολογικών προσόδων (τα *tahrir defterleri*), που αναφέρονται σε πολλές περιοχές του ελληνικού χώρου και μερικά τοποθετούνται χρονικά στο 15ο αιώνα, αλλά παραμένουν στο μεγαλύτερο μέρος τους ανέκδοτα. Εκτός από την ανάγκη οθωμανολογικής κατάρτισης που απαιτείται για τη χρήση των πηγών αυτών, η αξιοποίησή τους σε μία δημογραφική διερεύνηση που να καλύπτει πλήρως την περίοδο της δημογραφικής κρίσης επιβάλλει τη χρήση τους σε συνδυασμό με προ-οθωμανικές πηγές, που κατά περιοχές είναι από ελλιπείς έως ανύπαρκτες. Πρέπει βέβαια να τονιστεί ότι η έλλειψη πηγών τοπικού ενδιαφέροντος, προγενέστερων της οθωμανικής περιόδου, δεν αποτελεί ανυπέβλητο εμπόδιο. Τουλάχιστον σε ό,τι αφορά στην αποκατάσταση της εικόνας του οικιστικού πλέγματος μιας περιοχής, ζήτημα στο οποίο η συμβολή των οθωμανικών καταστίχων είναι καθοριστική, τα στοιχεία για την προγενέστερη περίοδο μπορούν να εντοπιστούν με τη συμβολή της αρχαιολογικής έρευνας.

Κατόπιν των παραπάνω, μία περιοχή που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως προνομιακή από πλευράς σωζόμενων πηγών, υστερο-βυζαντινών όπως και πρώιμων οθωμανικών, είναι η νοτιο-ανατολική Μακεδονία. Διευκρινίζεται εδώ ότι ο κύριος όγκος πληροφοριών από τις πηγές και των δύο κατηγοριών, στον οποίο επικεντρώνεται αυτή η μελέτη, δεν αφορά τη νοτιο-ανατολική Μακεδονία στο σύνολό της, αλλά μέρος μόνο αυτής, που ορίζεται από την ευρύτερη περιοχή των Σερρών, του Παγγαίου και του Στρυμώνα στο ύψος του κάτω ρου του. Με όρους σημερινής διοικητικής γεωγραφίας, ο χώρος που μελετάται εδώ περιλαμβάνει το νομό Σερρών, πλην της επαρχίας Σιδηροκάστρου, και τα δυτικότερα τμήματα των νομών Δράμας και Καβάλας. Σύμφωνα με τη διοικητική διαίρεση της ύστερης βυζαντινής περιόδου, ο χώρος αυτός ήταν οργανωμένος στα *κατεπανίκια* Στρυμώνα, του θέματος Θεσσαλονίκης (το δυτικά του Στρυμώνα μέρος), και στα *κατεπανίκια* Σερρών, Ζίχνας, Ποπολίας, Ζαβαλτίας, Βροντούς και Τριλισίου, του θέματος Σερρών και Στρυμώνος (το ανατολικά του Στρυμώνα μέρος).¹³ Η αντίστοιχη διοικητική οργάνωση της πε-

13. Γ. Θεοχαρίδης, *Κατεπανίκια της Μακεδονίας: Συμβολή εις την διοικητικήν ιστο-*

ριοχής από τους Οθωμανούς κατά τα μέσα και το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα, όπως προκύπτει από τα σχετικά κατάστιχα, περιλαμβάνει τρία σουμπασιλίκια (χώρο διοικητικής αρμοδιότητας ενός *subaşı*), αυτά των Σερρών, της Ζίγνας και του Keşislik.

Από τις πλούσιες, συγκριτικά με τις περισσότερες άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, πηγές της ύστερης βυζαντινής εποχής που σώζονται γι' αυτή την περιοχή, τη μεγαλύτερη αξία για μία δημογραφική μελέτη έχουν φυσικά τα πρακτικά, δηλ. τα φορολογικής φύσης έγγραφα, στα οποία καταγράφονται τα περιουσιακά στοιχεία και γενικά οι πηγές εισοδήματος των μεγάλων γαιοκτημόνων. Εκτός των άλλων, καταγράφονται και οι εξαρτημένοι αγρότες (πάροικοι) που ελέγχονται από τον κάθε γαιοκτήμονα, με κριτήριο καταχώρισης ένα ή περισσότερα νοικοκυριά που συνιστούν φορολογική μονάδα. Στα πρακτικά της εποχής αυτής καταγράφεται το σύνολο των μελών των νοικοκυριών, ακόμη και τα ανήλικα παιδιά, καθώς και τα προσωπικά περιουσιακά στοιχεία των αγροτών. Έτσι, αν ένα χωριό ελέγχεται στο σύνολό του από τον ίδιο γαιοκτήμονα, το αντίστοιχο πρακτικό έχει την αξία απογραφής πληθυσμού του χωριού αυτού κατά τη δεδομένη χρονική στιγμή.

Ο μικρός όμως αριθμός των εγγράφων αυτών που σώζεται, η κατά περιπτώσεις τμηματική και όχι πλήρης καταγραφή του πληθυσμού των χωριών, και ο ακόμη μικρότερος αριθμός πρακτικών διαφορετικών χρονολογιών για τον ίδιο οικισμό ή ομάδα αγροτών, περιορίζει σημαντικά τη συμβολή των πηγών αυτών. Από τους 37 οικισμούς της περιοχής, για τους οποίους σώζεται κάποιο πρακτικό, και που έτσι κι αλλιώς αποτελούν μικρό μέρος του συνόλου, υπάρχουν μόνο έξι περιπτώσεις οικισμών που καταγράφονται σε πρακτικά διαφορετικών χρονολογιών (Αειδαρόκαστρο, Αχινός, Βόρισκος, Κρούσοβο, Μελιτζιανή και Ραδόλιβος). Όπως είναι φυσικό, η όποια μελέτη φαινομένων κίνησης του πληθυσμού σε στενό ή μέσο χρονικό διάστημα δεν μπορεί παρά να περιοριστεί στο μικρό, άρα περιοριστικό, δείγμα του πληθυσμού που συνιστούν οι κάτοικοι των έξι αυτών χωριών, οπότε η γενίκευση των συμπερασμάτων καθίσταται αυτονόητα επισφαλής. Από την άλλη, τα μεμονωμένα πρακτικά μπορούν να χρησιμεύσουν για τη διερεύνηση δημογραφικών ζητημάτων σε στατική βάση, όπως η σύνθεση του πληθυσμού. Τέλος, τα άλλα είδη εγγράφων της ίδιας περιόδου (αυτοκρατορικά χρυσόβουλλα και προστάγματα, πράξεις δημοσίων λειτουργιών, ιδιωτικά συμβόλαια αγοραπωλησιών, πράξεις δωρεάς) μας αποκαλύπτουν την ύπαρξη μεγάλου αριθμού οικισμών, έστω και αν δεν παρέχουν πληροφορίες για το μέγεθος και τη σύνθεση του πληθυσμού τους.

Περνώντας στα οθωμανικά κατάστιχα, η περιοχή αυτή προσφέρει το πλεο-

ρίαν και γεωγραφίαν της Μακεδονίας κατά τους μετά την Φραγκοκρατίαν χρόνους, Θεσσαλονίκη 1954.

νέκτημα να καλύπτεται από τις καταγραφές δύο καταστίχων από τα παλαιότερα που σώζονται, των ετών 1454/55 (859 Εγίρας) και 1478/79 (883 Εγίρας), ενώ το αμέσως μεταγενέστερο κατάστιχο χρονολογείται στο 1519 (925 Εγίρας).¹⁴ Όπως τα πρακτικά, έτσι και τα κατάστιχα δεν αποτελούν απογραφές πληθυσμού και αυτό πρέπει να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη όταν χρησιμοποιούνται σε μία δημογραφική μελέτη. Το πρόβλημα ελλιπούς καταγραφής οικισμών και ανθρώπων είναι υπαρκτό και σε αυτή την περίπτωση, ενώ η αντιπροσώπευση του παραγωγικού πληθυσμού από τις καταχωριζόμενες φορολογικές μονάδες (επικεφαλής νοικοκυριών, είτε άνδρες είτε χήρες γυναίκες, και φορολογικά αυτόνομοι άγαμοι) επιτρέπει μία σχετική μόνο εκτίμηση των συνολικών πληθυσμιακών μεγεθών. Το μεγάλο πλεονέκτημα όμως των καταστίχων είναι ότι εμπεριέχουν καταχωρίσεις μεγάλου αριθμού οικισμών και έτσι παρέχουν μία ικανοποιητική εικόνα του οικιστικού πλέγματος της περιοχής, ενώ ο επίσης μεγάλος αριθμός φορολογικών μονάδων που καταχωρίζονται μπορεί βάσιμα να αντιμετωπιστεί ως επαρκές και αντιπροσωπευτικό δείγμα του συνολικού πληθυσμού και να δώσει ασφαλέστερα συμπεράσματα κατά τη μελέτη των φαινομένων κίνησης και κινητικότητάς του.

Με δεδομένη την ύπαρξη πηγών που επιτρέπουν την εξέταση δημογραφικών ζητημάτων στο χώρο της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας, θα ήταν παράδοξο να μην έχουν διεξαχθεί ήδη σχετικές έρευνες. Μεταξύ άλλων μελετητών που έχουν ασχοληθεί με τη διερεύνηση δημογραφικών φαινομένων της περιοχής, όπως οι Jacoby, Kondov και Λαΐου,¹⁵ μία συνολική αλλά συνοπτική διαπραγμάτευση του θέματος της κίνησης του πληθυσμού και των τάσεων της

14. Πρόκειται για τα κατάστιχα με αριθμούς 3, 7 και 70 της συλλογής Tapu ve Tahrir Defterleri των Başbakanlık Arşivleri της Κωνσταντινούπολης (συντομογραφικά αναφέρονται ως TTD-3, TTD-7, TTD-70). Από αυτά έχει δημοσιευτεί μόνο το παλαιότερο (του 1454/55), σε σλαβομακεδονική μετάφραση από τον Al. Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod. IV. Opsiren Popišen Defter od XV vek*, Σκόπια 1978. Για τη χρονολόγηση του καταστίχου στο έτος 1454/55 βλ. M. Ursinus, «An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H. (1454/55)? A Reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3», *Südost Forschungen* 45 (1986) 25-36. Αποσπάσματα καταστίχων από ενδιάμεσες χρονολογίες, που καλύπτουν μέρος μόνο της περιοχής που μάς ενδιαφέρει εδώ, σώζονται και σε βουλγαρικά αρχεία. Τα τελευταία δεν χρησιμοποιούνται σε αυτή τη μελέτη, χρησιμοποιείται όμως ένα ακόμη κατάστιχο από τα αρχεία της Κωνσταντινούπολης, το TTD-403, που τοποθετείται χρονικά γύρω στο 1526-1527.

15. D. Jacoby, «Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux XIIIe, XIVe et XVe siècles», *Études Rurales* 5-6 (1962) 163-186· N. K. Kondov, «Demographische Notizen über die Landbevölkerung aus dem Gebiet des Unteren Strymon in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts», *Études Balkaniques* 2-3 (1965) 261-272· Αγγλική Λαΐου-Θωμαδάκη, *ό.π.*

εξέλιξης του οικιστικού πλέγματος, σε ευρύ χρονικό διάστημα (9ος-15ος αιώνας), έχει πραγματοποιηθεί από τον Jacques Lefort, που αξιοποιεί τα δεδομένα των βυζαντινών πηγών αλλά και του παλαιότερου, δημοσιευμένου, οθωμανικού καταστίχου της περιοχής (του TTD-3 του 1454/55).

Πολύ συνοπτικά, η εικόνα που αποκαθιστά ο Lefort για το χώρο αναφοράς των πηγών, τη νοτιο-ανατολική Μακεδονία αλλά και τη Χαλκιδική, εμφανίζει μια συνεχή αύξηση του πληθυσμού και επέκταση του οικιστικού πλέγματος καθ' όλη τη μακρά περίοδο από το 10ο έως και τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα. Σε αυτή την τελευταία χρονική φάση τοποθετεί τις απαρχές της κάμψης, επισημαίνοντας τη μείωση του πληθυσμού που παρατηρείται σε μερικά χωριά μεταξύ 1300 και 1341, σε συνδυασμό με τις διαπιστώσεις άλλων μελετητών (των Kondon και Λαΐου) για πτώση του ρυθμού γεννήσεων κατά την ίδια περίοδο. Την ένταση της κρίσης εντοπίζει στην περίοδο από το 1341 έως τις αρχές του 15ου αιώνα, παραθέτοντας τις πολλές μαρτυρίες εγκατάλειψης χωριών στη Χαλκιδική και επισημαίνοντας τη δραματική μείωση του πληθυσμού που παρατηρείται σε άλλα χωριά, για τα οποία σώζονται πρακτικά και από τις αρχές του 15ου αιώνα, σε σύγκριση με τα πληθυσμιακά μεγέθη των πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα. Το 15ο αιώνα τον θεωρεί εποχή ανάκαμψης, κάνοντας μάλιστα λόγο για «une essor nouvelle». Και για τις εξελίξεις του 15ου αιώνα, ο κύριος όγκος των στοιχείων που χρησιμοποιεί αναφέρεται στη Χαλκιδική, ενώ για τη νοτιο-ανατολική Μακεδονία η σύγκριση γίνεται μεταξύ των δεδομένων του καταστίχου του 1454/55 και των βυζαντινών πρακτικών που χρονολογούνται έναν και πλέον αιώνα νωρίτερα.¹⁶

Οι παραπάνω διαπιστώσεις του Lefort δίνουν έδαφος για περαιτέρω διαπραγμάτευση του θέματος, είτε συμπληρωματικά με την επισήμανση ζητημάτων που δεν έχουν θιγεί, είτε στο πλαίσιο της αναθεώρησης κάποιων από τις παραπάνω εκτιμήσεις. Για μία ακόμη φορά πρέπει να ληφθεί υπόψη το επισφαλές της γενίκευσης. Καθώς αρκετές από τις διαπιστώσεις του Lefort βασίζονται σε δεδομένα της Χαλκιδικής, δεν πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι έχουν ισχύ και για τη νοτιο-ανατολική Μακεδονία ή και σε ακόμη γενικότερο πλαίσιο. Τα χωριά της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας, για τα οποία σώζονται πρακτικά του 14ου αιώνα, είναι πολύ λιγότερα από τα αντίστοιχα της Χαλκιδικής, ενώ πρακτικά των αρχών του 15ου αιώνα σώζονται μόνο για την τελευταία. Η δυνατότητα συμπλήρωσης ή αναθεώρησης σημείων του σχήματος του Lefort, που επιχειρείται εδώ, βασίζεται κυρίως στην αξιοποίηση περισσότερων πηγών, αφού είναι πλέον δυνατό να χρησιμοποιηθούν, μετά την πρόσφατη δη-

16. J. Lefort, «Population et peuplement en Macédoine orientale, IXe-XVe siècle», στο V. Kravari - J. Lefort - C. Morrisson (επιμ.), *Homme et richesses dans l'Empire byzantin*, τ. II, VIIIe-XVe siècle, Παρίσι 1991, σ. 63-82.

μοσίευσή τους, τα έγγραφα που περιέχονται στον λεγόμενο κώδικα Β της μονής Προδρόμου Σερρών (που περιλαμβάνουν και μερικά πρακτικά).¹⁷ Χρησιμοποιούνται επίσης και τα μεταγενέστερα αδημοσίευτα οθωμανικά κατάστιχα των ετών 1478/79, 1519, και σε μικρή κλίμακα το ακόμη μεταγενέστερο κατάστιχο που χρονολογείται γύρω στο 1526-1527. Έτσι ξεπερνιέται η στατική εικόνα των πληθυσμιακών μεγεθών του 15ου αιώνα και γίνεται διαγνώσιμη η δυναμική της εξέλιξής τους.

Όπως γίνεται φανερό από τα παραπάνω, η χρονική περίοδος του 14ου και του 15ου αιώνα διακρίνεται σε επιμέρους φάσεις με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Έτσι, η περαιτέρω διαπραγμάτευση του θέματος κρίνεται σκόπιμο να δομηθεί σε χρονική βάση, ώστε να καταδείξει τις ιδιαίτερες συνθήκες που χαρακτηρίζουν την κάθε υποπερίοδο. Κατ' αρχάς είναι απαραίτητο ένα σχόλιο στην εκτίμηση του Lefort, που θεωρεί την περίοδο από το 10ο έως το 14ο αιώνα στο σύνολό της εποχή δημογραφικής επέκτασης. Τα ελάχιστα προγενέστερα του 14ου αιώνα στοιχεία καταγραφής πληθυσμού που υπάρχουν για μερικά χωριά της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας πράγματι δείχνουν ότι μεταξύ του 12ου αιώνα (στον οποίο χρονολογούνται τα στοιχεία αυτά) και των πρώτων δεκαετιών του 14ου έλαβε χώρα σημαντική αύξηση του πληθυσμού τους.¹⁸ Είναι όμως το δεδομένο αυτό αρκετό για να μας επιτρέψει να θεωρήσουμε το ενδιάμεσο χρονικό διάστημα ως εποχή συνεχούς δημογραφικής ανάπτυξης; Ιδιαίτερα κρίσιμη περίοδος σε σχέση με το παραπάνω ερώτημα είναι οι αρχές και γενικά το πρώτο μισό του 13ου αιώνα, εποχή κατά την οποία υπάρχουν ενδείξεις μιας προσωρινής δημογραφικής κάμψης. Στην εικόνα που σχηματίζεται από τη γνώση του γενικού ιστορικού πλαισίου, δηλ. της αναστάτωσης που επέφερε η τέταρτη σταυροφορία και της φθοράς του πληθυσμού που προκλήθηκε από τις βουλγαρικές επιδρομές του Καλογιάννη, προστίθενται μερικές μαρτυρίες εγκατάλειψης οικισμών, όπως η Μούντζιανη, το Αειδαρόκαστρο και η Μελίντζιανη.¹⁹

17. Lisa Bénou (εκδ.), *Le Codex B du monastère Saint-Jean-Prodrôme (Serrès), A. XIIIe-XVe siècles*, Παρίσι 1998.

18. Τα παλαιότερα αυτά πληθυσμιακά δεδομένα αφορούν τέσσερα μόνο χωριά, τη Μελίντζιανη, το Ραδόλιβος, τον Οβηλό και τη Δοβροβίεια, όλα κτήσεις της μονής Ιβήρων. Βλ. J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - H. Métrénéli (εκδ.), *Actes d'Iviron, II. Du milieu du XIe siècle à 1204 (Archives de l'Athos XVI)*, Παρίσι 1990, έγγρ. 48, σ. 187-188, έγγρ. 52, σ. 233-234 (στο εξής *Act. Iv. II*).

19. Η Μούντζιανη παρουσιάζεται ως έρημη το 1227 που αποδίδεται στη μονή Χιλανδαρίου. Μ. Zivojinović - V. Kravari - C. Giros (εκδ.), *Actes de Chilandar, I. Des origines à 1319 (Archives de l'Athos XX)*, Παρίσι 1998, App. I, σ. 287-288 (στο εξής *Act. Chil. I*). Ως προς το Αειδαρόκαστρο, παλαιό κτήμα της μονής Αμαλφηγών, όταν αυτό περιήλθε κάτω από τον έλεγχο της Μεγίστης Λαύρας, το 1287, ο οικισμός πρέπει να ήταν εγκαταλελειμμένος, αφού οι αγρότες που καταγράφονται σε αρκετά μεταγενέστερο πρακτικό, το 1317, παρουσίαζαν τότε ενδείξεις πρόσφατης εγκατάστασης. Για την ακρίβεια, με-

Ειδικά στην περίπτωση της τελευταίας, η εγκατάλειψή της κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα αποκαλύπτεται από τη μαρτυρία πρακτικού του έτους 1262, όταν το χωριό συνίστατο από εννέα μόνο αγροτικά νοικοκυριά (ένα σύνολο 25 ανθρώπων), έναντι είκοσι τριών νοικοκυριών το 1104, και οι άνθρωποι αυτοί προφανώς ήταν πρόσφατα εγκαταστημένοι εκεί, αφού ο οικισμός χαρακτηριζόταν ακόμη ως «παλαιοχώριον» (όρος που δήλωνε τα ερημωμένα χωριά).²⁰ Ο μη εντοπισμός αυτής της φάσης εγκατάλειψης του χωριού κατά την περίοδο πριν από το 1262 μπορεί να οδηγήσει σε λάθος εκτιμήσεις, όπως στην περίπτωση της Κράβαρη, η οποία αναφέρεται στην πληθυσμιακή ιστορία του χωριού από εθνοτικής πλευράς. Έτσι, η απουσία σλαβικών ονομάτων μεταξύ των κατοίκων που καταγράφονται στα πρακτικά του 14ου αιώνα ερμηνεύεται σαν αποτέλεσμα σταδιακού εξελληνισμού, αφού στις αρχές του 12ου αιώνα ο πληθυσμός του χωριού παρουσίαζε έντονα σλαβικό χαρακτήρα.²¹ Στην πραγματικότητα όμως, οι κάτοικοι του χωριού, που καταγράφονται από το 1262 και μετά, δεν έχουν καμία σχέση με τον παλαιότερο πληθυσμό, αφού μεσολάβησε φάση εγκατάλειψης. Τα παραπάνω παραδείγματα εγκατάλειψης χωριών δεν αρκούν φυσικά για να θεμελιώσουν την άποψη ότι το πρώτο μισό του 13ου αιώνα υπήρξε για την περιοχή εποχή δημογραφικής κάμψης. Μπορούν όμως να εγείρουν αμφιβολίες ως προς την παραδοχή του αντιθέτου, δηλαδή τη θεώρηση του 13ου αιώνα στο σύνολό του ως εποχής συνεχούς δημογραφικής ανάπτυξης, όπως παρουσιάζεται από τον Lefort, και να στηρίζουν περισσότερο τις αμφιβολίες αυτές, που είναι λογικό να έχει κανείς αν λάβει υπόψη την αναστάτωση που επέφεραν η τέταρτη σταυροφορία και τα πλήγματα από τις επιδρομές του Καλογιάννη.

Κατά τις εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στη διάρκεια του 14ου αιώνα το χρονικό σημείο τομής τοποθετείται στο 1341, έτος έναρξης του βυζαντινού εμφυλίου πολέμου που σηματοδοτεί την ουσιαστική κατάρρευση του κράτους. Από δημογραφικής πλευράς η χρονολογία αυτή μπορεί να θεωρηθεί ορόσημο αφού

γάλο μέρος αυτών χαρακτηρίζονται ως «ελεύθεροι», όρος που στα πρακτικά χαρακτηρίζει τους αγρότες που είχαν εγκατασταθεί πρόσφατα σε κάποιο κτήμα, έχοντας έτσι τεθεί κάτω από τον έλεγχο του γαιοκτήμονα κατόχου του. Κατά κυριολεξία, ο όρος δηλώνει την προηγούμενη κατάσταση αυτών των αγροτών, όταν ήταν άγνωστοι στις φορολογικές αρχές. Βλ. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou (εκδ.), *Actes de Lavra, II. De 1204 à 1328 (Archives de l'Athos VIII)*, Παρίσι 1977, έγγρ. 79, σ. 48-49, έγγρ. 105, σ. 172-173 (στο εξής *Act. Lav. II*).

20. J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - H. Métrévélis (εκδ.), *Actes d'Iviron, III. De 1204 à 1328 (Archives de l'Athos XVIII)*, Παρίσι 1994, έγγρ. 59, σ. 102 (στο εξής *Act. Iv. III*).

21. Vassiliki Kravari, «L'hellénisation des slaves de Macédoine orientale en témoignage des anthroponymes», στο *Ευψυχία: mélanges offerts à Hélène Ahrweiler*, ό.π., σ. 396.

εισάγει στην περίοδο κατά την οποία η δημογραφική κρίση εκδηλώνεται σε πλήρη ένταση. Επίσης, από τη χρονιά αυτή εισερχόμαστε σε μια περίοδο έλλειψης πηγών, καθώς δεν σώζεται κανένα πρακτικό στο οποίο να καταγράφονται οικισμοί της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας. Η αμέσως προηγούμενη φάση, δηλ. οι πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, μπορούν να θεωρηθούν ως η περίοδος κατά την οποία η αυξητική δυναμική του πληθυσμού φτάνει στα όρια της. Με παρατηρήσεις που αφορούν αποκλειστικά στη Χαλκιδική, ο Lefort διαπιστώνει μία ανισορροπία μεταξύ χωριών στα οποία η κίνηση του πληθυσμού παρουσιάζει κάμψη, που αποδίδεται σε οικονομικούς λόγους και στα αποτελέσματα της καταλανικής επιδρομής των ετών 1307-1308, και άλλων όπου η αυξητική δυναμική παρέμεινε σε ισχύ.²² Σε αυτή την περίοδο επίσης αναφέρονται οι παρατηρήσεις των Kondon και Λαΐου, που διαπιστώνουν πτώση του ρυθμού γεννήσεων, με επικέντρωση στη νοτιο-ανατολική Μακεδονία ο πρώτος και στη Χαλκιδική η δεύτερη.²³ Διατηρώντας επιφύλαξη για τη γενική ισχύ που μπορεί να έχουν αυτές οι διαπιστώσεις, ιδίως στο χώρο της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας, όπου τα πολύ λίγα σωζόμενα πρακτικά δεν επιτρέπουν τη μελέτη παρά ενός πολύ μικρού δείγματος του συνολικού πληθυσμού, ως αίτιο αυτής της κάμψης μπορούμε να θεωρήσουμε την επιδείνωση των συνθηκών ζωής των αγροτών. Παραμένει άγνωστο αν αυτή η εκτιμώμενη επιδείνωση οφειλόταν σε αυξημένες απαιτήσεις από τη μεριά των γαιοκτημόνων ή σε μείωση της παραγωγής λόγω κλιματικών αλλαγών, αφού οι πηγές δεν είναι διαφωτιστικές. Λείπει επίσης μία μικροοικονομική μελέτη της αγροτικής οικονομίας του ύστερου Βυζαντίου, που ενδεχομένως θα αποκάλυπτε το μέγεθος της παραγωγής του μέσου αγρότη και το ποσοστό αυτής της παραγωγής που του έμενε για την αντιμετώπιση των βιοτικών αναγκών του.

Πρόβλημα όμως προκύπτει από την αντίθεση ανάμεσα στην εικόνα της πιθανής πτώσης του ρυθμού γεννήσεων και στο γεγονός της ίδρυσης νέων οικισμών, που αρκετά παραδείγματα δείχνουν ότι σημειώνεται κατά την ίδια περίοδο, καθώς πρόκειται για μία εξέλιξη που θα προϋπόθετε πληθυσμιακό πλεόνασμα. Μία λογική απάντηση στο πρόβλημα αυτό θα απέδιδε το ζητούμενο πλεόνασμα στην εισροή μεταναστών, ιδίως αφού λάβουμε υπόψη ότι την ίδια εποχή ολοκληρώνεται η τουρκική κατάκτηση των τελευταίων βυζαντινών κτήσεων στη Μικρά Ασία, που συνοδεύεται από τη μαζική φυγή των κατοίκων τους προς τα ευρωπαϊκά εδάφη του κράτους και τα νησιά του Αιγαίου. Πρόσωπα με καταγωγή από τη Μικρά Ασία εντοπίζονται μεταξύ των χωρικών της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας αυτή την εποχή, όπως φαίνεται από τα οικογενειακά τους ονόματα ή από χαρακτηρισμούς δηλωτικούς του τόπου προέλευσης

22. J. Lefort, *ό.π.*, σ. 76-77.

23. N. K. Kondon, *ό.π.*, σ. 261-272· Αγγελική Λαΐου-Θωμαδάκη, *ό.π.*, σ. 371-382.

(π.χ. Αβυδιώτης, Ανατολικός, Θηρειανός, Κλαζομενίτης, Λαμφακηνός, Παφλαγών, Προυσηνός), ενώ διαπιστώνεται και η παρουσία προσώπων με καταγωγή από άλλες περιοχές των Βαλκανίων ή από τα νησιά (Αλμυριώτης, Ιωαννινιώτης, Καλλιουπολίτης, Λημναίος, Μακεδών, Παραπολίτης κ.ά.). Οι περιπτώσεις όμως προσώπων με ενδείξεις εξωτερικής προέλευσης είναι γενικά λίγες και αντιπροσωπεύουν πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού που καταγράφεται στα πρακτικά (βλ. Πίν. 1). Χαρακτηριστική είναι μάλιστα η περίπτωση της καταγραφής πρόσφατα εγκατεστημένων αγροτών σε νέους οικισμούς, όπως το Αειδαρόκαστρο και το Μονόσπιτο, από τους οποίους κανείς δεν χαρακτηρίζεται από κάποιο στοιχείο που να δείχνει μακρινό τόπο καταγωγής.

Τελικά, φαίνεται ότι ο καθοριστικός παράγοντας της κινητικότητας του πληθυσμού, που εξηγεί την ίδρυση των νέων οικισμών, δεν ήταν τόσο η εισροή μεταναστών από άλλες περιοχές, όσο οι τάσεις μετακίνησης του ίδιου του ντόπιου πληθυσμού μέσα στα όρια της ευρύτερης περιοχής. Η μεταβολή του πληθυσμού που παρατηρείται στα χωριά για τα οποία σώζονται πρακτικά διαφορετικών χρονολογιών, η αναφορά στα «εξαλείμματα» (εγκαταλελειμμένοι αγροτικοί κλήροι), η καταγραφή νεοεγκαταστημένων «ελεύθερων» πλάι στους παλαιότερους κατοίκους των χωριών, δείχνουν αυτές τις τάσεις μετακίνησης.²⁴ Οι μετακινήσεις του πληθυσμού προφανώς δεν οφείλονται σε πληθυσμιακή πίεση, αφού τα χωριά της περιοχής απείχαν πολύ από την οροφή πληθυσμού που μπορούσε να θρέψει η επικράτειά τους (αυτό φαίνεται και από τη σύγκριση με τα πληθυσμιακά μεγέθη των πρώτων δεκαετιών του 16ου αιώνα, που ήταν κατά πολύ μεγαλύτερα από τους αριθμούς που καταγράφονται στα ίδια χωριά δύο αιώνες νωρίτερα, βλ. Πίν. 2). Τα αίτια λοιπόν των μετακινήσεων του πληθυσμού και της ίδρυσης των νέων οικισμών μάλλον πρέπει να αναζητηθούν αλλού και όχι στο δημογραφικό παράγοντα.

Σε μία εποχή κατά την οποία η επέκταση της μεγάλης ιδιωτικής γαιοκτησίας φτάνει στην κορύφωσή της, οι γαιοκτήμονες, αντιμετωπίζοντας την ανάγκη άμεσης εγκατάστασης αγροτών στις νέες τους κτήσεις ώστε να τις καταστήσουν παραγωγικές, και δεδομένης της απουσίας πληθυσμιακού πλεονάσματος ή σημαντικής εισροής εξωτερικών μεταναστών, προσέφευγαν στην προσέλευση ανθρώπων από άλλα χωριά της ευρύτερης περιοχής, ανθρώπων που,

24. Στην περίπτωση του Ραδολίβους, μόνο το 68% των καταγραμμένων κατοίκων του 1341 (724 σε σύνολο 1058) μπορούν να θεωρηθούν με βεβαιότητα ότι ανήκουν σε οικογένειες που βρίσκονταν στο χωριό το 1316, όταν είχε πραγματοποιηθεί η προηγούμενη καταγραφή. Ο υπόλοιπος πληθυσμός αποτελείτο σε μεγάλο βαθμό από ανθρώπους που εγκαταστάθηκαν στο χωριό κατά το ενδιάμεσο χρονικό διάστημα. Σε αυτή την άφιξη μεταναστών οφείλεται και η συνολική αύξηση του πληθυσμού του χωριού μεταξύ των δύο καταγραφών, αφού, όπως φαίνεται, στο συγκεκριμένο χωριό το ισοζύγιο εισροής-εκροής πληθυσμού ήταν θετικό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Διάκριση των επήλυδων μεταξύ του πληθυσμού
της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας
με βάση τις καταγραφές των πρακτικών

Οικισμός	1300-1301			1316-1318			1320-1321			1338-1341		
	α	β	γ	α	β	γ	α	β	γ	α	β	γ
Αγ. Αναστασία										9	-	-
Αειδαρόκαστρο				26	-	-	34	-	-			
Αχινός	8	-	1	8	-	1	7	-	1			
Βόρισκος				15	-	-				17	-	-
Γόριανη										3	-	-
Γορνίτζοβα										6	-	-
Γοστόμπους										4	-	-
Δοβροβίτσια				28	1	-						
Δοξόμπους				122	-	1						
Ευνούχου				21	2	1						
Θολός										2	-	-
Καστρί	70	-	9									
Κερανίτζα										1	-	-
Κρούσοβο				26	-	-	23	-	-			
Λάκκος										29	-	-
Λειψοχώριον				11	-	-						
Μάλουκα				29	-	4						
Μελίντζιανη	29	-	-	36	-	-	39	-	-	34	-	-
Μονόσπιτον										12	-	2
Μούντζιανη	9	-	-									
Νησίον										7	-	1
Οβηλός				41	-	-						
Οξέα										2	-	-
Ουρλίακος							2	-	-			
Ούσκα (Κάτω)										6	-	-
Πάναξ										3	-	-
Πόλιτζος										14	-	-
Πορηνά										7	-	-
Ραδόλιβος				211	2	4				217	4	9
Ράχωβα										4	-	-
Σδραβίκι				36	-	-						
Τοπόλια										12	-	-
Τριλίσιον ('Ανω)										25	-	-
Χάνταξ										20	1	1
Χριστός										9	-	-

α: Σύνολο νοικοκυριών - φορολογικών μονάδων.

β: Επικεφαλής νοικοκυριών με ένδειξη προέλευσης από τη Μικρά Ασία.

γ: Επικεφαλής νοικοκυριών με ένδειξη προέλευσης από άλλες περιοχές των Βαλκανίων ή τα νησιά.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Σύγκριση πληθυσμού μεταξύ των καταγραφών 14ου, 15ου και αρχών 16ου αιώνα
(φορολογικές μονάδες)

Οικισμός	1300- 1301	1316- 1318	1320- 1321	1339- 1341	14ος αι. (απροσδ.)	1454/55	1478/79	1519	1526/27
1. Αγ. Αναστασία				9		27	29		51
2. Αειδαρόκαστρο		26	34				3*		
3. Αχινός	8*	8*	7*				84	121	
4. Βόρισκος		15		17					
5. Γόριανη				3*		89	49	69	
6. Γορνίτζοβα				6		3	2	4	
7. Γοστόμπους				4*		67	56	175	
8. Δοβροβίκεια		28							
9. Δοξόμπους		122				125	97	263	232
10. Ευνούχου		21				74	48	130	111
11. Ζαβαρνίκεια					24	41	32	65	
12. Θολός				2*		66	52	149	177
13. Καστρί	70					42	37	86	
14. Κερανίτζα				1*		27	23	39	45
15. Κρούσοβο		26*	23*			60	18	38	
16. Λάκκος				29		38	28		36
17. Λειψοχώριον		11							
18. Μάλουκα		29							
19. Μελίντζιανη	29	36	39	34		26	16	23	30
20. Μονόσπιτον				12		49	43	55	
21. Μούντζιανη	9						8	5	
22. Νησίον				7*		20	25		32
23. Οβηλός		41							
24. Οξέα				2*		40	59		
25. Ουρλίακος			2*			88	86	121	
26. Ούσκα (Κάτω)				6*		103	73	134	
27. Πάναξ				3					
28. Πέλιτζος				14		32 (58)	25 (60)	78 (140)	78
29. Πορηνά				7					
30. Ραδόλιβος		211		217		146	147	314	382
31. Ράχωβα				4*		61	87	264	228
32. Σδραβίκι		36*				212	202	267	351
33. Τοπόλια				12*		72	54	86	93
34. Τριλίσιον (Άνω)				25		56	91		
35. Χάνταξ				20		64	69	100	108
36. Χοτολίβος					19	32	14	28	
37. Χριστός				9		77	64	84	97

* ελλιπής καταγραφή

Παραπομπές: οικισμοί 1, 5, 12, 14, 16, 20, 24, 26, 27, 28, 29, 34, 37: Lisa Bènou, *ό.π.*, *έγγρ.* 137, 147, 179, 180, 181, 182, 183, 186· οικισμοί 2, 9, 25: *Act. Lav. II*, *έγγρ.* 104, 105, 112· οικισμοί 3, 15: J. Lefort (εκδ.), *Actes d'Esphigmenou (Archives de l'Athos VI)*, Παρίσι 1973, *έγγρ.* 8, 14, 15· οικισμοί 4, 8, 19, 23, 30: *Act. Iv. III*, *έγγρ.* 70, 74, 75, 79, *Act. Iv. IV*, *έγγρ.* 86, 87· οικισμοί 6, 7, 31, 33: P. Lemerle, «Un Praktikon inédit des archives de Karakala (Janvier 1342) et la situation en Macédoine orientale au moment de l'usurpation de Cantacuzène», στο *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, τ. Α', Αθήνα 1965, σ. 278-298· οικισμοί 10, 13, 17, 18, 21, 32: *Act. Chil. I*, *έγγρ.* 39, 40, 41, app. Π· οικισμοί 22, 35: W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev (εκδ.), *Actes de Zographou*, Αγ. Πετρούπολη 1907, *έγγρ.* 29· οικισμοί 11, 36 (Ζαβαρνίκεια και Χοτολίβος): σε ανέκδοτο μέχρι στιγμής *πρακτικό* της μονής Βατοπεδίου. Τα πληθυσμιακά τους δεδομένα παρατίθενται στο J. Lefort, *ό.π.*, σ. 81.

προφανώς, ήταν ήδη εξαρτημένοι από άλλο γαιοκτήμονα και που είχαν λόγους να διαφύγουν από τον έλεγχο του.²⁵ Αποκαλύπτεται έτσι μία βασική παράμετρος της διαπλοκής του οικονομικού με το δημογραφικό στοιχείο, που είναι η αναζήτηση και διεκδίκηση αγροτών από τη μεριά των μεγάλων γαιοκτημόνων, προκειμένου να επιτύχουν την καλύτερη εκμετάλλευση των κτημάτων τους. Πολλοί από τους αγρότες είχαν λόγους να εγκαταλείψουν το χωριό και τον έως τότε χωροδεσπότη τους, που μπορούν να συνοψιστούν στην αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής. Ειδικότερα, μπορούμε να πιθανολογήσουμε για την προσδοκία εκμετάλλευσης πιο εύφορης γης, απόκτησης προσωπικών περιουσιακών στοιχείων σε μέρη όπου οι ιδιοκτησίες των *παροίκων* δεν ήταν ακόμη οροθετημένες και ελαφρύτερων υποχρεώσεων απέναντι στο νέο γαιοκτήμονα. Ειδικά το τελευταίο στοιχείο πρέπει να αποτελούσε σημαντικό παράγοντα, αφού είναι γνωστό από τις μαρτυρίες των πηγών ότι οι προβλεπόμενες υποχρεώσεις των *παροίκων* δεν ήταν ίδιες και εξίσου βαριές απέναντι σε όλους τους γαιοκτήμονες, αλλά διέφεραν κατά περίπτωση.²⁶ Παρά τις νομικές προβλέψεις που απαγόρευαν στους αγρότες τη μη εκπλήρωση των υποχρεώσεών τους απέναντι στους γαιοκτήμονες στους οποίους ήταν εκχωρημένοι, καθώς και την οικειοποίηση των *παροίκων* ενός γαιοκτήμονα από άλλον, φαίνεται ότι η φυγή των αγροτών και η εγκατάστασή τους σε κτήματα άλλων γαιοκτημόνων ήταν μία πραγματικότητα που οι μηχανισμοί του κράτους δεν μπορούσαν να αποτρέψουν. Επιπλέον, το φαινόμενο λάμβανε ιδιαίτερα έντονες διαστάσεις όταν επερχόταν αναστάτωση λόγω έκτακτων γεγονότων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν

25. Όλοι οι νέοι οικισμοί που εμφανίζονται κατά την περίοδο αυτή προέκυψαν από την εγκατάσταση αγροτών σε πρόσφατα αποκτηθέντα κτήματα διαφόρων γαιοκτημόνων. Οι πηγές αναφέρουν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις, όπως του Αειδαρόκαστρου και του Μονόσπιτου (κτήσεις των μονών Δαύρας και Προδρόμου Σερρών αντίστοιχα), του Χριστού και του Χρυσόστομου, που αναπτύχθηκαν γύρω από πρόσφατα συγκροτημένα μετόχια της μονής Προδρόμου Σερρών, του Πατρικίου, που αναπτύχθηκε στην τοποθεσία της Πτελέας αφού του αυτή εκχωρήθηκε στον πατριό Μανουήλ Άγγελο (1306), των γαιών του Κραβασμούντου, του Τσερνογλάβου και του Νεαγκροσλάβου, όπου σταδιακά αναπτύσσονται ομώνυμοι οικισμοί. Βλ. *Act. Lav. II*, έγγρ. 79, σ. 48-49, έγγρ. 105, σ. 172-173· L. Petit - B. Korablev (εκδ.), *Actes de Chilandar*, Αγ. Πετρούπολη 1911, έγγρ. 23, σ. 50-51· Lisa Bénou, *ό.π.*, έγγρ. 1, σ. 21-22, έγγρ. 2, σ. 24-25, έγγρ. 32, σ. 78, έγγρ. 34, σ. 81, έγγρ. 37, σ. 86-87, έγγρ. 39, σ. 88-89, έγγρ. 166, σ. 290, έγγρ. 187, σ. 366, έγγρ. 189, σ. 372-373.

26. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η επιβάρυνση που ήταν γνωστή ως «οικομόδιον», μία συμπληρωματική σε είδος καταβολή σιταριού και κριθαριού. Ανάλογα με το εύρος των απαιτήσεων απέναντι στους αγρότες, που αναγνώριζε το κράτος στους γαιοκτήμονες, άλλοι είχαν δικαίωμα να το ζητούν και άλλοι όχι. Διέφερε επίσης κατά περίπτωση το ποσοστό υπολογισμού του. Επιπλέον, δεν είχαν όλοι οι γαιοκτήμονες το δικαίωμα να απαιτούν αγγαρείες από τους *παροίκους* τους. Για παραδείγματα απαίτησης του «οικομόδιου» και υπολογισμού του ύψους του βλ. *Act. Lav. II*, έγγρ. 104, σ. 170· *Act. Iv. III*, έγγρ. 74, σ. 209.

οι δύο κτήσεις της μονής Ιβήρων στο Παγγαίο, τα χωριά Οβηλός και Δοβροβίκεια, που επλήγησαν πριν από το 1341 από τουρκική θαλάσσια επιδρομή και στη συνέχεια δεν ξανακατοικήθηκαν. Το πρακτικό των κτήσεων της μονής του 1341 μάς πληροφορεί για το γεγονός της επιδρομής και της εγκατάλειψης των χωριών από τους κατοίκους τους και περιέχει πρόβλεψη επιστροφής των παροίκων που βρέθηκαν στις κτήσεις άλλων γαιοκτημόνων.²⁷ Γνωρίζοντας τις μετέπειτα εξελίξεις, παρατηρούμε ότι η πρόβλεψη αυτή δεν πραγματοποιήθηκε, γίνεται όμως φανερό ότι ο λόγος που εγκαταλείφθηκαν οριστικά αυτά τα δύο χωριά δεν ήταν η επιδρομή, αλλά το γεγονός ότι οι κάτοικοί τους διασκορπίστηκαν και βρέθηκαν κάτω από τον έλεγχο άλλων γαιοκτημόνων που δεν τους επέστρεψαν στη μονή Ιβήρων.

Το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα της επίδρασης των οικονομικών επιδιώξεων των γαιοκτημόνων στις οικιστικές εξελίξεις της εποχής μάς δίνει η περίπτωση μιας άλλης κτήσης της μονής Ιβήρων, του Βόρισκου. Ο οικισμός, που καταγράφεται για πρώτη φορά στο πρακτικό του 1316, είχε συγκροτηθεί σε δύσβατη και χαμηλής παραγωγικότητας τοποθεσία του Παγγαίου. Προφανώς, καμία οικονομική επιδίωξη των ίδιων των αγροτών δεν τους οδήγησε εκεί, παρά μόνο η επιθυμία του γαιοκτήμονα (των μοναχών της Ιβήρων) να αξιοποιήσει και εκείνη την ιδιοκτησία του. Στην επόμενη καταγραφή, του 1341, παρατηρείται η σχεδόν πλήρης απουσία των οικογενειών που βρίσκονταν εκεί το 1316 και η αντικατάστασή τους από άλλες, στοιχείο που δείχνει την απροθυμία των αγροτών να παραμείνουν μόνιμα εκεί και τη δυσκολία των μοναχών να τους κρατήσουν. Αυτό εξηγεί επίσης την πλήρη εγκατάλειψη του οικισμού αργότερα.²⁸

Για την επόμενη φάση, που ξεκινά το 1341, η γνώση του γενικού ιστορικού πλαισίου συντείνει στην εκτίμηση της εκδήλωσης της δημογραφικής κρίσης με ιδιαίτερη ένταση και σε αυτή την περιοχή. Εισέρχονται πλέον στο προσκήνιο οι εξωγενείς παράγοντες φθοράς του πληθυσμού, ο πόλεμος και οι επιδημίες, που κατά την προηγούμενη περίοδο απουσίαζαν,²⁹ και πλήττουν έναν

27. J. Lefort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - H. Métrévélis (εκδ.), *Actes d'Iviron, IV. De 1328 au début du XVIe siècle (Archives de l'Athos XIX)*, Παρίσι 1995, έγγρ. 87, σ. 108 (στο εξής *Act. Iv. IV*).

28. *Act. Iv. III*, έγγρ. 74, σ. 205· *Act. Iv. IV*, έγγρ. 87, σ. 107· J. Lefort, «Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolivos», στο A. A. M. Bryer - H. W. Lowry (επιμ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham - Washington DC 1986, σ. 18. Ο Lefort αποδίδει την εγκατάσταση στο Βόρισκο σε φαινόμενα πληθυσμιακής πίεσης που θεωρεί ότι είχαν αναπτυχθεί τότε στο Ραδόλιβος. Με βάση όμως τη συλλογιστική που εκτίθεται παραπάνω, η άποψη αυτή δε γίνεται δεκτή εδώ.

29. Κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, η νοτιο-ανατολική Μακεδονία είχε μόνο περιστασιακά υποστεί την επίπτωση του πολέμου, κατά τη διάρκεια της καταλανικής

πληθυσμό που πιθανώς είχε ήδη χάσει την αυξητική δυναμική του. Η διαδοχή των πολεμικών γεγονότων οπωσδήποτε δεν θα άφησε την περιοχή χωρίς επιπτώσεις: βυζαντινός εμφύλιος της περιόδου 1341-1347 και σερβική επέκταση, τουρκικές επιδρομές, που πιθανώς εντείνονται μετά τη μάχη της Μαρίτσας (1371), τελική οθωμανική εκστρατεία και κατάκτηση της περιοχής (1382-1383). Οι επιπτώσεις όμως του πολέμου στον πληθυσμό της περιοχής δεν μπορούν να διαπιστωθούν με ακρίβεια αφού οι πηγές, αν και αναφέρονται σε πολεμικά γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στα ευρύτερα γεωγραφικά όρια της περιοχής, γενικά τις προσπερνούν ή μάς δίνουν πολύ γενικευτικές ή και υπερβολικές περιγραφές (όπως, για παράδειγμα, οι επιστολές του Δημήτριου Κυδώνη, που αναφέρονται γενικά σε εξολόθρευση και αιχμαλωσία του πληθυσμού της μακεδονικής ενδοχώρας κατά τις τουρκικές επιδρομές γύρω στο 1380).³⁰ Τίποτα συγκεκριμένο δεν είναι επίσης γνωστό, όσον αφορά αυτή την περιοχή, για τυχόν ξεσπάσματα της επιδημίας της πανώλης, είτε κατά την πρώτη εκδήλωσή της το 1347 είτε σε μετέπειτα επανειλημμένες της.

Έχοντας να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα της ανεπάρκειας των πηγών γι' αυτή την περίοδο, ο μόνος τρόπος για να ξεφύγουμε από τις ασαφείς και γενικές εκτιμήσεις και να σχηματίσουμε μία κάπως σαφέστερη εικόνα των διαστάσεων της δημογραφικής κρίσης στην έντονη φάση της, είναι η παρατήρηση των επιπτώσεών της σε μακρό χρονικό ορίζοντα. Η σύγκριση των πληθυσμιακών και οικιστικών δεδομένων των πρώτων δεκαετιών του 14ου αιώνα μπορεί αναγκαστικά να γίνει μόνο με τα αντίστοιχα δεδομένα που μας αποκαλύπτουν τα παλαιότερα σωζόμενα οθωμανικά κατάστιχα, αφού το μεγαλύτερο του αιώνα διάστημα που τα χωρίζει είναι κενό ουσιαστικών μαρτυριών. Η σύγκριση μπορεί να γίνει με βάση δύο κριτήρια, τα πληθυσμιακά μεγέθη των λίγων οικισμών για τους οποίους υπάρχουν καταγραφές του 14ου αιώνα και την εικόνα που μας δίνει το ίδιο το οικιστικό πλέγμα της περιοχής, δηλ. η επιβίωση ή εγκατάλειψη οικισμών.

εταιρείας το 1307, μικρής κλίμακας συγκρούσεις κατά τον εμφύλιο πόλεμο μεταξύ των δύο Ανδρονίκων (1322-1328) και επιδρομές Τούρκων πειρατών στα παράλια. Από τα γεγονότα αυτά είναι λογικό να θεωρούμε πρόξενο της μεγαλύτερης φθοράς και αναστάτωσης την καταλανική επιδρομή, της οποίας οι καταστρεπτικές επιπτώσεις είναι γνωστές με σαφήνεια σε άλλες περιοχές (για τις επιπτώσεις της σε χωριά της Χαλκιδικής βλ. Patricia Karlin-Hayter, «Les Catalans et les villages de la Chalcidique», *Byzantion* 52 (1982) 244-263). Οι πηγές όμως δεν δίνουν καμία συγκεκριμένη πληροφορία για τη νοτιο-ανατολική Μακεδονία. Τα στοιχεία για τα μόνα χωριά που καταγράφονται σε πρακτικά προγενέστερα αλλά και μεταγενέστερα της επιδρομής, Αχινός και Μελίντζιανη, δεν δίνουν καμία ένδειξη φθοράς που να μπορεί να συνδεθεί με αυτή.

30. Το κείμενο σχετικών επιστολών του παρατίθεται από τον G. T. Dennis, *The Reign of Manuel II in Thessalonica, 1382-1387*, Ρώμη 1960, σ. 55-62.

Όσον αφορά στη σύγκριση των πληθυσμιακών μεγεθών των χωριών, αυτή γίνεται σε επίπεδο φορολογικών μονάδων (αριθμός νοικοκυριών και μεμονωμένων προσώπων με φορολογική αυτοτέλεια), αφού τα οθωμανικά κατάστιχα δεν καταγράφουν συνολικό αριθμό ανθρώπων στα πλαίσια της φορολογούμενης κοινότητας. Η αναγωγή του αριθμού φορολογικών μονάδων των καταστάχων σε κατά προσέγγιση πληθυσμό θεωρείται περιττή, αφού θα γινόταν με βάση το μέσο όρο μελών των νοικοκυριών που προκύπτει από τα δεδομένα του 14ου αιώνα για την ίδια περιοχή. Άρα, χρησιμοποιώντας τους αντίστοιχους αριθμούς φορολογικών μονάδων του 14ου αιώνα, τα υπό σύγκριση δεδομένα ομογενοποιούνται. Το αντικείμενο της σύγκρισης όμως περιορίζεται σημαντικά, εφόσον αυτή μπορεί να πραγματοποιηθεί με αναφορά μόνο σε εκείνα τα χωριά για τα οποία δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι καταγραφές του 14ου αιώνα περιλαμβάνουν τον πληθυσμό τους λίγο-πολύ στο σύνολό του. Σε περιπτώσεις ελλιπούς καταγραφής (όπως είναι οι περισσότερες του 14ου αιώνα) η σύγκριση δεν έχει κανένα νόημα. Οπότε το έτσι κι αλλιώς μικρό δείγμα περιορίζεται ακόμη περισσότερο.

Προχωρώντας πλέον στη σύγκριση αυτών των μεγεθών, βλέπουμε ότι κατά περιπτώσεις τα αισθητά μειωμένα μεγέθη που προκύπτουν από τα κατάστιχα του 15ου αιώνα παρέχουν μία σαφή ένδειξη της έντασης της δημογραφικής κρίσης κατά την περίοδο που προηγήθηκε (βλ. Πίν. 2). Γενικά, στα παλιά, ή σχετικώς παλιά, χωριά παρατηρείται σοβαρή μείωση του πληθυσμού (Ραδόλιβος, Καστρί, Μελίντζιανη) ή στασιμότητα (Δοξόμπους), παρά τον ένα και πλέον αιώνα που χωρίζει τις καταγραφές. Αύξηση παρατηρείται κυρίως στους «νέους» οικισμούς του 14ου αιώνα (Αγ. Αναστασία, Χριστός, Μονόσπιτον, πιθανώς Ευνούχου), που μπορεί να εξηγηθεί από το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των γαιοκτημόνων να προσελκύσουν ανθρώπους εκεί και τις συνεχείς προσπάθειές τους για την επίτευξη αυτού του σκοπού, ακόμη και σε συνθήκες έντονης δημογραφικής κρίσης. Επιπλέον, παρατηρείται αύξηση σε οικισμούς όπως ο Χάντακας και η Ζαβαρνίκεια, που δεν συγκαταλέγονται μεταξύ των νεο-συγκροτηθέντων του 14ου αιώνα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι περιπτώσεις του Κρουσόβου και του Χοτολίβους, που στην καταγραφή του 1454/55 παρουσιάζονται με πληθυσμό αισθητά ανώτερο από τα επίπεδα του 14ου αιώνα, στην επόμενη όμως καταγραφή του 1478/79 ο πληθυσμός τους έχει πέσει πολύ κάτω από τα επίπεδα εκείνα.

Η τελική διαπίστωση από την παραπάνω σύγκριση είναι ότι τα αποτελέσματα της φθοράς του πληθυσμού, που είχε συντελεστεί, δεν είναι παντού το ίδιο έντονα. Η αύξηση του πληθυσμού σε μερικούς οικισμούς δείχνει την ύπαρξη τάσεων ανάκαμψης στη διάρκεια του μεγάλου χρονικού διαστήματος που χωρίζει το έτος σταθμό 1341 από τις οθωμανικές καταγραφές. Ανάλογο συμπέρασμα, που αμβλύνει την αίσθηση της δημογραφικής καταστροφής, εξάγε-

ται και από τη διαπίστωση της επιβίωσης, κατά το 15ο αιώνα και αργότερα, της συντριπτικής πλειοψηφίας των οικισμών που γίνονται γνωστοί από τις πηγές της ύστερης βυζαντινής εποχής. Συγκεκριμένα, από το σύνολο των 139 οικισμών, που εντοπίζονται στις πηγές του 14ου αιώνα, οι 108 καταγράφονται και στα κατάστιχα του 15ου αιώνα (ποσοστό 77,6%). Όσον αφορά στους υπόλοιπους 31 οικισμούς, είναι λογικό να θεωρούμε ότι οι περισσότεροι είχαν εγκαταλειφθεί, αν και αυτό δεν μπορεί να υποστηριχθεί με απόλυτη βεβαιότητα για το σύνολό τους, αφού υπάρχει το ενδεχόμενο της μη καταγραφής στα κατάστιχα, όπως και της μετονομασίας.³¹ Η εγκατάλειψη οικισμών μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη στις λίγες περιπτώσεις για τις οποίες υπάρχουν σχετικές μαρτυρίες, όπως του Οβηλού και της Δοβροβίκειας, που εγκαταλείπονται λόγω της μη επιστροφής των κατοίκων μετά από πειρατική επιδρομή, του Βόρισκου, όπου οι μοναχοί της Ιβήρων δεν μπορούσαν από κάποια στιγμή και μετά να προσελκύουν επόικους, της Οστρινής και του Παλαιού Πηγάδιου, που μετά τα μέσα του 14ου αιώνα μαρτυρούνται ως «παλαιοχώρια», και της Βοδίτζας, που στα κατάστιχα του 15ου αιώνα καταγράφεται ως *mezraa*, δηλ. ακατοίκητη αγροτική περιοχή.³² Δεν λείπουν και οι μαρτυρίες παροδικής εγκατάλειψης χωριών, που τοποθετούνται στα τέλη του 14ου αιώνα, όταν οι επιπτώσεις της κρίσης εκδηλώνονται στο μέγιστο βαθμό, αλλά στη συνέχεια τα χωριά αυτά ξανακατοικούνται (Πατρίκι και Λουκκοβίκεια).³³ Αλλά και οι πολυάριθμοι οικισμοί που μαρτυρούνται για πρώτη φορά στα οθωμανικά κατάστιχα φαίνεται, σύμφωνα με τα τοπωνύμια και τα ανθρωπωνύμια, ότι είναι πολύ προγενέστεροι της οθωμανικής περιόδου και κατοικούνται από έναν πληθυσμό εν μέρει ελληνικό, εν μέρει σλαβικό, που μπορεί να χαρακτηριστεί ντόπιος, αφού στη συντριπτική του πλειοψηφία δεν φέρει ενδείξεις καταγωγής από άλλα μέρη. Είναι λοιπόν εμφανές ότι η περιοχή αυτή δεν γνώρισε στη διάρκεια της

31. Η τελευταία εκτίμηση βασίζεται στην ύπαρξη γνωστών περιπτώσεων μετονομασίας οικισμών που αποκαλύπτεται από τις πηγές, όπως της Μελίντζιανης σε Ίβηρα, της Κερανίτζας σε Αγίους Αναργύρους, της Γαστιλέγκους σε Χριστό.

32. Για τον Οβηλό, τη Δοβροβίκεια και το Βόρισκο βλ. παραπάνω σημ. 27 και 28. Για την Οστρινή και το Παλαιόν Πηγάδιον βλ. Lisa Bénou, *ό.π.*, έγγρ. 157, σ. 272· Vasiliki Kravari (εκδ.), *Actes du Pantocrator (Archives de l'Athos XVII)*, Παρίσι 1991, έγγρ. 16, σ. 127 (στο εξής *Act. Pant.*). Για τη Βοδίτζα βλ. J. Bompaire - J. Lefort - V. Kravari - C. Giros (εκδ.), *Actes de Vatopédi, I. Des origines à 1329 (Archives de l'Athos XXI)*, Παρίσι 2001, έγγρ. 31, σ. 208. TTD-3, σ. 206. Η καταγραφή εγκαταλελειμμένων χωριών της ίδιας περιόδου επιχειρείται και από τον Lefort, ο οποίος περιλαμβάνει σε αυτά και το Νησίον, το οποίο όμως δεν μαρτυρείται πουθενά ως εγκαταλελειμμένο, ενώ καταγράφεται και στα κατάστιχα του 15ου αιώνα. J. Lefort, «Population et peuplement...», *ό.π.*, σ. 80, σημ. 74.

33. *Act. Pant.*, έγγρ. 16, σ. 127· Mirjana Zivojinović, «Od Ptelea do Patrik», *Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta* 34 (1995) 63-68.

δημογραφικής κρίσης ερημώσεις ανάλογες με αυτές που συνέβησαν σε πολλές περιοχές της δυτικής Ευρώπης κατά την ίδια περίοδο ή με την εγκατάλειψη οικισμών που ενδεχομένως παρατηρείται σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου. Αποτρεπτικός παράγοντας της εκτεταμένης φυγής και εγκατάλειψης οικισμών σε αυτή την περιοχή είναι και το πλεονέκτημα της διαθεσιμότητας εύφορης πεδινής γης προς την οποία ήταν ανέκαθεν προσανατολισμένοι οι περισσότεροι από τους οικισμούς της. Αντίθετα, οικισμοί που είχαν συγκροτηθεί σε δύσβατα και προβληματικά ως προς τη γεωργική εκμετάλλευση εδάφη θα πρέπει να ήταν οι πρώτοι που εγκαταλείφθηκαν οριστικά, όπως δείχνει η περίπτωση του Βόρισκου.³⁴

Από τα στοιχεία που σχολιάστηκαν παραπάνω, κατά τη σύγκριση των πληθυσμιακών μεγεθών του 14ου με αυτά του 15ου αιώνα, διαπιστώθηκε ήδη η διαφορετική εικόνα που μπορεί να προκύψει από τη χρήση και του δεύτερου καταστίχου του 15ου αιώνα (του έτους 1478/79). Έτσι γεννιέται η αμφιβολία για το αν η κίνηση του πληθυσμού και η εξέλιξη των μεγεθών, κατά την περίοδο από τα μέσα του 15ου αιώνα και μετά, χαρακτηρίζεται από ισοροπημένες τάσεις σε ολόκληρη την περιοχή και για το αν είχε πράγματι επικρατήσει τότε μία γενική αυξητική δυναμική. Η ύπαρξη της σειράς των καταστίχων, που καλύπτουν χρονικά μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, επιτρέπει, σε αντίθεση με την προηγούμενη περίοδο, τη διερεύνηση της εξέλιξης των πληθυσμιακών μεγεθών στο σύνολο των καταγραμμένων οικισμών της περιοχής και μπορεί να μάς δώσει μία καθαρή εικόνα των τάσεων. Σε επίπεδα συνολικού αριθμού φορολογικών μονάδων, τα μεγέθη εξελίσσονται από 8.451 το 1454/55 σε 8.850 το 1478/79 και 13.008 το 1519.³⁵ Έτσι τα γε-

34. Σε σχέση με το ζήτημα της εγκατάλειψης οικισμών σε αυτή την περιοχή, που όπως αποδεικνύεται ήταν περιορισμένη, η κλασική μελέτη της Ελένης Αντωνιάδη-Μπιμπίκου δεν είναι ιδιαίτερα διαφωτιστική. Η συγκεντρωτική και διαχρονική προσέγγισή της, με πεδίο αναφοράς το σύνολο του ελληνικού χώρου, δεν της επέτρεψε να διευκρινίσει τα ιδιαίτερα κατά τόπους και χρονικές περιόδους δεδομένα (άλλωστε η ίδια τονίζει στον τίτλο της μελέτης της ότι πρόκειται για μία πρόδρομη διερεύνηση). Έτσι, οι οικισμοί που φέρονται ότι εγκαταλείπονται στο χώρο της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας κατά το 14ο και 15ο αιώνα παρουσιάζονται με τη μορφή 30 περίπου κουκίδων στο χάρτη, χωρίς να διευκρινίζεται για ποιους οικισμούς πρόκειται και βάσει ποιών πηγών τεκμαίρεται η εγκατάλειψή τους. Προφανώς, μη έχοντας τότε τη δυνατότητα αξιοποίησης των δεδομένων των οθωμανικών καταστίχων, η συγγραφέας έχει υπόψη της οικισμούς γνωστούς από βυζαντινές πηγές, οι οποίοι όμως δεν μαρτυρούνται σε ελληνικές ή ευρωπαϊκές πηγές μεταγενέστερης περιόδου. Βλ. Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: Ένας προσωρινός απολογισμός», στο έργο της, *Προβλήματα Ιστορίας: Βυζαντινά, μεταβυζαντινά*, τ. Ι, Αθήνα 1996.

35. Οι αριθμοί αυτοί αναφέρονται στο σύνολο των φορολογικών μονάδων των αγροτικών οικισμών της περιοχής και δεν περιλαμβάνουν τις δύο «πόλεις» της, Σέρρες και Ζί-

νικά ποσοστά μεταβολής δείχνουν αύξηση σε ποσοστό 4.72% μεταξύ 1454/55 και 1478/79, και 46.98% μεταξύ 1478/79 και 1519. Το στοιχείο αυτό είναι αρκετό για να δείξει ότι η αυξητική δυναμική είναι ανεπιφύλακτο γεγονός μόνο από τα τέλη του αιώνα και μετά, ενώ το μικρό ποσοστό μεταβολής προς τα πάνω που χαρακτηρίζει την προηγούμενη φάση είναι φυσικό να προβληματίζει για το κατά πόσον υφίστατο τότε μία ανάλογη δυναμική.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Κατανομή των οικισμών με βάση το ποσοστό αυξομείωσης του πληθυσμού τους στις καταγραφές του 15ου και 16ου αιώνα

Ποσοστό αυξομείωσης	Αριθμός οικισμών		
	1454/55-1478/79	1478/79-1519	1519-1526/27
501-833%	1	1	
201-500%	2	16	
101-200%	4	37	
51-100%	5	30	
1- 50%	52	32	28
αμετάβλητο	6		3
- 1 έως -50%	80	13	12
-51 έως -82%	10	9	

Δεδομένης της ύπαρξης στοιχείων ανά οικισμό, η εξέταση του προβλήματος της κίνησης του πληθυσμού δεν μπορεί να περιοριστεί στην παράθεση των συνολικών μεγεθών. Έτσι, η συγκρότηση πίνακα ομαδοποίησης των οικισμών και κατανομής τους ανάλογα με το ποσοστό μεταβολής του πληθυσμού τους (σε επίπεδο φορολογικών μονάδων πάντα) δείχνει ότι κατά την περίοδο μεταξύ 1454/55 και 1478/79 δεν υφίστατο μία γενική αυξητική τάση, αντίθετα, επρόκειτο για μία περίοδο γενικής στασιμότητας και ανισορροπίας στην εξέλιξη των μεγεθών, κατά την οποία οι μειωτικές τάσεις υπερίσχυαν των αυξητικών (βλ. Πίν. 3). Η δημογραφική κρίση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει

χνα. Η εξαίρεση κρίθηκε σκόπιμη λόγω του γεγονότος ότι η μελέτη αυτή εκ των πραγμάτων επικεντρώθηκε στον αγροτικό πληθυσμό, αφού οι πηγές της βυζαντινής εποχής δεν παρέχουν στοιχεία για τις πόλεις. Επιπλέον, πρέπει να τονιστεί ότι τα παραπάνω σύνολα φορολογικών μονάδων αντιστοιχούν σε ένα πολύ μεγάλο μέρος του πληθυσμού της υπαίθρου, όχι όμως στο σύνολό του. Πέραν των ελλείψεων που οφείλονται σε λόγους που έχουν να κάνουν με τη συγκρότηση και καταχώριση των φορολογικών ενοτήτων, υπήρχαν και ολόκληρες κατηγορίες του πληθυσμού της υπαίθρου που, λόγω ειδικού φορολογικού καθεστώτος ή μη μόνιμου τόπου εγκατάστασης, δεν προβλεπόταν η καταγραφή τους σε αυτά τα κατάστιχα (όπως οι Μουσουλμάνοι ημι-νομάδες, που είναι γνωστοί ως Γιουρούκοι ή οι Χριστιανοί μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι).

λήξει σε αυτή την περιοχή ακόμη και μετά τα μέσα του 15ου αιώνα. Η μείωση των πληθυσμιακών μεγεθών, που διαπιστώνεται στην πλειοψηφία των οικισμών από την καταγραφή του 1478/79, προφανώς οφείλεται στην τυχόν διατάραξη των ρυθμών αναπαραγωγής ή στην επίδραση κάποιου εξωγενούς παράγοντα φθοράς σε προηγούμενη χρονική φάση. Από την οθωμανική κατάκτηση (1382-83) και μετά, η περιοχή αυτή δεν είχε αποτελέσει θέατρο πολεμικών επιχειρήσεων, οπότε η τυχόν φθορά του πληθυσμού που προέκυπτε κατά καιρούς είναι λογικό να αποδοθεί στην επίδραση των επιδημιών (που μπορούσε να τις υποστεί και η ύπαιθρος, αν και σε μικρότερο βαθμό από τις πόλεις). Τα αποτελέσματα της εκδήλωσης ενός περιστατικού φθοράς του πληθυσμού, κατά πάσα πιθανότητα επιδημίας, είναι ιδιαίτερα εμφανή στις πόλεις της περιοχής, Σέρρες και Ζίχνα (αλλά και στη Δράμα, εκτός των ορίων της περιοχής που εξετάζεται εδώ) το 1454/55, όταν καταγράφεται ένα ιδιαίτερα υψηλό ποσοστό χηρών μεταξύ των επικεφαλής νοικοκυριών.³⁶ Στην ίδια καταγραφή το ποσοστό χηρών παρουσιάζεται υψηλό και στην ύπαιθρο, 16.93% του συνόλου των φορολογικών μονάδων, σε σχέση με τις επόμενες καταγραφές (9.50%, 10.63%, 6.53%, αντίστοιχα, για τα έτη 1478/79, 1519, 1526-27), ενισχύοντας την εκτίμηση της πρόσφατης επίδρασης κάποιου από τους παράγοντες φθοράς (πιθανότατα επιδημίας).³⁷

Η δημογραφική ανάκαμψη και η ανάκτηση μιας γενικής αυξητικής δυναμικής γίνονται πραγματικότητα μόνο κατά την περίοδο προς τα τέλη του 15ου αιώνα και τις αρχές του 16ου, όπως δείχνει η σύγκριση των δεδομένων του 1478/79 με αυτά του 1519 και του 1526-27, όταν ο πληθυσμός αυξάνεται στη συντριπτική πλειοψηφία των οικισμών της περιοχής, σε πολλές περιπτώσεις μάλιστα με ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά (βλ. Πίν. 3). Αποδεικνύεται έτσι ότι οι δημογραφικές εξελίξεις και σε αυτή την επιμέρους περιοχή του ελληνικού χώ-

36. Στις Σέρρες το 31.5% των χριστιανικών νοικοκυριών παρουσιάζονται τότε να έχουν επικεφαλής χήρα (241 σε σύνολο 764 νοικοκυριών). Στη Ζίχνα το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 24.2%, και στη Δράμα 34.2%. TTD-3, σ. 156-173, 216, 422-433, 484-489 (παραπομπές στο πρωτότυπο κείμενο του καταστήχου, βλ. και τη δημοσιευμένη μετάφραση του Al. Stojanovski, *Turski dokumenti za istorijata na makedonskiot narod*, ό.π.). Για τη δημογραφική κατάσταση της πόλης των Σερρών στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα βλ. Evangelia Balta, «Composition démographique et structure de l'habitat dans la ville de Serrès aux XVe et XVIe siècles», στο έργο της, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane: un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz* (συλλογή άρθρων), Κωνσταντινούπολη 1997, σ. 149-166.

37. Το πέραν των λογικών ορίων ποσοστό χηρών δείχνει την απώλεια ανδρικού πληθυσμού. Η αντίστοιχη απώλεια γυναικείου πληθυσμού δεν μπορεί να διαπιστωθεί από το είδος των πηγών που χρησιμοποιούνται εδώ, δηλ. τα *tahrir defterleri*, αφού σε αυτά καταχωρίζονται μόνο τα πρόσωπα που συνιστούν φορολογικές μονάδες, και η μόνη περίπτωση γυναικών που εντάσσονται σε αυτή την κατηγορία είναι οι χήρες επικεφαλής νοικοκυριού.

ρου είναι κοινές, τουλάχιστον ως προς τη φάση οριστικής λήξης της κρίσης, με τη γενική διαπίστωση που προκύπτει από την ευρύτερη ευρωπαϊκή εμπειρία, αλλά και από άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, όπως η Πελοπόννησος.

Κατά τη σύλληψη της ιδέας για την πραγματοποίηση της μελέτης αυτής, θεωρήθηκε εξαρχής ότι τα χρονικά όρια της δημογραφικής κρίσης περιλαμβάνουν το 14ο και 15ο αιώνα στη μεγαλύτερή τους διάρκεια. Προέκυψε έτσι αντίθεση με τις διαπιστώσεις του Lefort, που σε ανάλογη συνοπτική διερεύνηση των δημογραφικών εξελίξεων της περιοχής θεωρεί γενικά το 15ο αιώνα εποχή ανάκαμψης.³⁸

Η δυνατότητα χρήσης περισσότερων του ενός καταστίχων κατέδειξε ότι η λήξη της κρίσης και η είσοδος στη φάση ανάκαμψης δεν μπορεί να τοποθετηθεί παρά στα τέλη του 15ου αιώνα (οπωσδήποτε μετά το 1478/79) και στις αρχές του 16ου. Ως προς τις απαρχές της κρίσης, τα συμπεράσματα άλλων μελετητών για τη διαπιστωμένη πτώση του ρυθμού γεννήσεων κατά τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, τέθηκαν σε αντιπαράβολή με το γεγονός της ίδρυσης αρκετών νέων οικισμών κατά την ίδια περίοδο. Η αντίφαση που προκύπτει ξεπεράστηκε με τη διαπίστωση ότι τα αίτια της ίδρυσης αυτών των οικισμών δεν ήταν δημογραφικά. Η ένταση της κρίσης εντοπίζεται στην περίοδο από το 1341 έως και τα τέλη του 14ου αιώνα. Όμως, παρά τη φθορά που υπέστη ο πληθυσμός και την επαναλαμβανόμενη κάμψη των ρυθμών εξέλιξης των πληθυσμιακών μεγεθών, η εικόνα του πληθυσμού που αναδεικνύεται από τις μεταγενέστερες καταγραφές και η επιβίωση των περισσότερων οικισμών δείχνουν ότι οι συνέπειες της κρίσης στην έντονη φάση της δεν ήταν τόσο δραματικές ώστε να προκαλέσουν σοβαρή τομή στην πληθυσμιακή και οικιστική ιστορία της περιοχής.

38. J. Lefort, *ό.π.*, σ. 63-82.